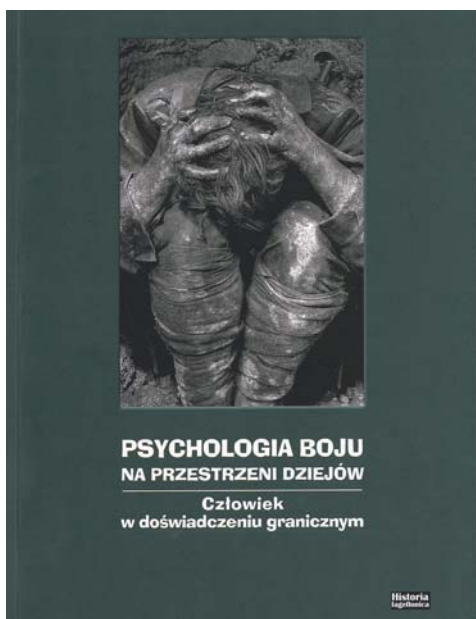


## Trauma wojenna na przestrzeni wieków. O człowieku w doświadczeniu granicznym przez pryzmat tekstów źródłowych i literackich

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2018.041>



**W** języku greckim termin „trauma” oznacza ranę. Jednakże, jak zauważa Maria Orwid, w rozwinięciu semantycznym słowo to nabiera szerszego znaczenia – trauma staje się więc „urazem, takim zdarzeniem czy cyklem zdarzeń, które pozostawiają w człowieku ślady somatyczne albo psychiczne” (Orwid 2009: 7). Psychiatria wyróżnia dwa

główne typy traum: kolektywne i indywidualne. Traumaty kolektywne można zdefiniować jako „urazy psychiczne przeżywane jednocześnie przez wielu ludzi” (ibid.: 11), zaś traumy indywidualne odnoszą się do jednostki i jej przeżyć. Oba typy są jednak silnie ze sobą związane, gdyż każda grupa, nawet największa, zawsze składa się z jednostek, natomiast przeżycia jednostki mogą mieć zakres społeczny i dotyczyć ludzi z najbliższego jej otoczenia (ibid.: 20). Źródłem traumy najlepiej obrazującym silny związek między traumą kolektywną a indywidualną jest doświadczenie wojenne.

Wojna i doświadczenia wojenne odgrywają niezwykle ważną rolę w dyskursie traumy. Pierwszą próbą wyjaśnienia czy nadania nazwy reakcjom na stres bojowy było wprowadzenie terminu „nostalgia” oznaczającego tęsknotę za domem czy krajem rodzinnym (Moore i Reger 2010: 188–189). Podczas amerykańskiej wojny secesyjnej zaczęły pojawiać się również inne terminy diagnostyczne, takie jak „oblęd” (*insanity*), udar słoneczny (*sunstroke*) czy „serce nadpobudliwe” lub „serce pulsujące” (odpowiednio *irritable heart* i *trotting heart*) (Nash 2010: 42–43). Doświadczenia na frontach I wojny światowej zaintrygowały psychiatrów i stały się katalizatorem dla rozpoczęcia badań nad traumą, jej objawami i wpływem na życie codzienne tych, którzy jej doświadczają. Z kolei dotkliwość, wieloaspektowość i wszechobecność niezwerbalizowanej traumy II wojny światowej przyczyniła się do późniejszego rozwinięcia dyskursu traumy i wprowadziła pojęcie traumy do powszechnej świadomości (Orwid 2009: 8–9).

To właśnie trauma mająca swoje korzenie w doświadczeniach wojennych i jej następstwa stają się centralnym zagadnieniem zbioru artykułów *Psychologia boju na przestrzeni dziejów. Człowiek w doświadczeniu granicznym* (Stachura 2017). Jak pisze we wstępie Michał Stachura – redaktor tomu –

\* Doktorantka w Katedrze Filologii Angielskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. E-mail: [joanna\\_antoniak@o2.pl](mailto:joanna_antoniak@o2.pl).

celem *Psychologii boju* jest zebranie różnych punktów widzenia traumy wojennej i stresu bojowego, co z kolei „pozwała szerzej niż tylko z medycznego punktu widzenia potraktować zjawisko, którego przemożny wpływ na dzieje konfliktów zbrojnych dopiero powoli poznajemy” (ibid.: 7).

Tom zawiera dziewięć artykułów, w których autorzy – historycy i filolodzy – przyglądają się zjawiskom stresu pola walki i traumy wojennej oraz ich następstw zarówno przez pryzmat tekstów źródłowych, jak i literackich. We wstępie redaktor tomu prezentuje dwie możliwości podziału zebranych artykułów. Pierwszy to podział historyczny, gdzie jedną grupę stanowią artykuły skupiające się na epoce starożytnej, a drugą – artykuły poświęcone wojnom XX wieku. Druga klasyfikacja zaproponowana przez redaktora to podział ze względu na przedmiot, na którym koncentrują się badacze: sposób kontrolowania stresu bojowego przez dowódców, wykorzystanie go przeciw armiom przeciwnika, sposoby leczenia skutków tego stresu i traumy wojennej u weteranów, a także sposobu przedstawiania tychże zjawisk i ich następstw w dziełach literackich (ibid.: 7). Posiłkując się tą klasyfikacją, postanowiłam podzielić artykuły na dwie grupy: te, których przedmiotem jest stres pola bitwy, jego wpływ na żołnierzy i sposoby kontroli, oraz te, które skupiają się na traumie wynikającej ze stresu pola bitwy i sposobach radzenia sobie z nią.

W kulturze wojskowej można wyróżnić cztery dominujące postawy wobec stresu bojowego: (1) stres bojowy jako broń, (2) stres bojowy jako „problem”, który należy przezwyciężyć i zepchnąć na margines świadomości, (3) stres bojowy jako wyzwanie dla dowódców oraz (4) stres bojowy jako sprawdzian żołnierskich kompetencji

(Nash 2010a: 17). Przedstawione w tomie artykuły omawiające stres pola bitwy analizują obecność tychże postaw zarówno w starożytnej, jak i w dwudziestowiecznej kulturze wojskowej.

W pierwszym artykule przynależącym do tej grupy Bronisław Szubelak omawia, jak sposób wykorzystania stresu bojowego przeciw armiom przeciwnika został przedstawiony w antycznym teatrze wojennym na przykładzie użycia rydwanów z kosami w bitwie pod Magnezją w 190 roku p.n.e. Poprzez ukazanie specyfiki bliskowschodniej areny wojennej i zamieszczenie szczegółowych opisów nie tylko rydwanów, ale również modyfikacji, jakim je poddawano, i strategii ich użycia, autor przedstawia czytelnikom kontekst historyczny, konieczny dla zrozumienia psychologicznego oddziaływania rydwanów z kosami na żołnierzy wroga. Chociaż zadaniem rydwanów z kosami było „wybicie krwawych korytarzy w nieprzyjacielskim szyku, umożliwiających wdarcie się własnej piechoty lub jazdy w jego głąb i wywołanie powszechnej dezercji z pola bitwy” (Stachura 2017: 11), Szubelak zauważa, że, mimo ich psychologicznego oddziaływania na wroga i prestiżu płynącego z ich posiadania, użyte nieumiejętnie lub w nieodpowiednim czasie rydwany z kosami często przyczyniały się do klęski własnych armii. Artykuł Szubelaka przedstawia więc pierwsze operacje psychologiczne, których celem było wpłynięcie „na emocje, motyw, obiektywne rozumowanie i ostatecznie na zachowanie przeciwników [...] w taki sposób, aby osłabić ich wolę walki” (Nash 2010a: 17), i wykorzystanie stresu bojowego jako broni.

Dwułgosz z artykułem Szubelaka tworzy tekst Piotra Letki poświęcony czynnikom wpływającym na niepowodzenie elitarnych jednostek mających na celu

wzbudzenie strachu i paniki w przeciwniku. Autor omawia zagadnienie na podstawie nieudanej szarży ciężkozbrojnej jazdy podczas bitwy pod Argentoratum (sierpień 357 roku n.e.), gdzie wojska rzymskie zmierzyły się z Alamanami. Posiłkując się informacjami źródłowymi i współczesną wiedzą na ten temat, Letko bada przyczyny zachowania żołnierzy z dwóch perspektyw: wojskowej, skupiającej się głównie na przestudiowaniu opisów taktyki i strategii bitewnych wybranych przez dowódców, i psychologicznej, opierającej się na analizie czynników psychologicznych, takich jak niskie morale, element zaskoczenia i zamieszanie wynikające z odniesienia ran przez dowódcę – stres bojowy analizowany przez autora jest więc problemem, który, według Nasha, żołnierze muszą przezwyciężyć i usunąć ze świadomości (Nash 2010a: 18). Jednakże, mimo stworzenia relatywnie pełnego obrazu wydarzeń rozgrywających się w czasie bitwy, Letko stwierdza, że, na skutek sprzecznych informacji prezentowanych przez historyków rzymskich, „trudno jednoznacznie rozstrzygnąć kwestię powodu lub powodów, dla których *equites catafractarii* w niezbyt chwalebny sposób zapisali się w historii bitwy pod Argentoratum” (Stachura 2017: 25).

Artykuł Łukasza Różyckiego *System kontroli społecznej w armii rzymskiej* wchodzi w interesujący dialog z artykułem Letki: podczas gdy Letko omawia wpływ stresu pola bitwy na zachowanie żołnierzy armii rzymskiej, Różycki przedstawia sposoby kontrolowania stresu bojowego przez dowódców. Autor przedstawia szczegółową definicję kontroli społecznej, a następnie stawia jasne pytanie badawcze – „czy w armii rzymskiej końca VI wieku istniał system wewnętrznej kontroli społecznej, który był celowo stymulowany przez dowódców za

pomocą prawa wojskowego?” (ibid.: 58) – i, poprzez analizę rzymskiego prawa wojskowego z tego okresu, stara się odnaleźć na nie odpowiedź. Na podstawie przeprowadzonej analizy Różycki dochodzi do wniosku, że w armii rzymskiej tego okresu istniał dwustopniowy system kontroli żołnierzy: kontrola wewnętrzna, gdzie, w obliczu kar zbiorowych, „żołnierze wewnątrz własnej społeczności mieli się nawzajem kontrolować i w sytuacjach pojawienia się możliwości przestępstwa odpowiednio reagować” (ibid.: 65), oraz kontrola zewnętrzna oparta na istniejących prawach, która wkraczała dopiero wtedy, gdy zawodziła kontrola wewnętrzna. Różycki ukazuje stres bojowy jako wyzwanie dla dowódców, których zadaniem było motywowanie żołnierzy do działania i zapobieganie jego negatywnym wpływom na walczących (Nash 2010a: 20).

W *Rzeczy o morale armii monarchii nad-duńskiej podczas pierwszej wojny światowej* Piotr Szlanta przedstawia problemy – analizowane już w poprzednich artykułach – w bardziej współczesnym kontekście. Autor przygląda się morale armii austro-węgierskiej w czasie trwania konfliktu, począwszy od entuzjazmu, z jakim przyjęto wybuch I wojny światowej, a skończywszy na dezercji i niesubordynacji armii, towarzyszącym powolnemu upadkowi państwa. Oprócz przyczyn upadku morale armii austro-węgierskiej (ponoszone klęski, straty w ludziach, uzależnienie od Rzeszy Niemieckiej, postrzeganie armii austro-węgierskiej przez sojuszników jako śmiesznej i żalostnej, braki materiałowe i zaopatrzeniowe, problemy natury narodowościowo-językowej między oficerami a ich podwładnymi oraz głód i niesprzyjające warunki pogodowe), Szlanta bada również reakcje samych żołnierzy (dezercja, niesubordynacja, rozprężenie, brak zaufania do oficerów sztabowych,

poczucie osamotnienia i złość) oraz sposoby podwyższenia morale stosowane przez dowództwo (kreowanie negatywnego wizerunku wrogów, przygotowanie materiałów propagandowych, organizowanie lekcji patriotyzmu, zapewnienie posługi kapelanów oraz tworzenie jednostek o bardziej homogenicznym składzie pod względem etnicznym). Autor zaznacza jednak, że „problemy z utrzymaniem morale nie były wyłącznie austro-węgierską specjalnością” (Stachura 2017: 84), podając dane dotyczące liczby żołnierzy różnych armii, których skazano na śmierć za dezercję. Elementem wzbogacającym lekturę artykułu jest włączenie przez autora zdjęć przedstawiających różne aspekty życia żołnierzy austro-węgierskich na frontach I wojny światowej oraz reprodukcji materiałów propagandowych. Podobnie do Różyckiego, Szlanta przedstawia stres bojowy jako wyzwanie dla dowódców i sztabu generalnego, równocześnie analizując stresory dyslokacji i walki, takie jak stresory fizyczne (warunki klimatyczne i pogodowe, pozbawienie snu, złe odżywianie i hałas), stresory poznawcze (brak informacji, nuda i konflikty lojalności), stresory emocjonalne (utrata przyjaciół, strach, zabijanie) i stresory duchowe (utrata wiary w Boga) (Nash 2010a: 23–25).

Swoisty pomost między artykułami poświęconymi stresowi bojowemu a artykułami badającymi wynikającą z niego traumę stanowi artykuł Marka Wilczyńskiego *Pozabitewne czynniki stawiające wojska i ludność okresu Wędrówki Ludów wobec doświadczeń ekstremalnych*. Według autora zarówno sposoby wywierania wpływu ekonomicznego i psychologicznego stosowane przez wojska wędrujących plemion barbarzyńskich – takie jak zastraszanie, gwałty, rabunki, mordy i reglamentowanie bądź odcinanie dostępu do żywności i terenów osad-

niczych – jak i samo „doświadczenie ludności rzymskich prowincji przemierzanych przez duże grupy plemienne obcych etnicznie, językowo i kulturowo ludzi” (Stachura 2017: 29) były przeżyciami tak traumatycznymi dla lokalnej ludności, że budziły one poczucie niepokoju, braku stabilizacji i bezpieczeństwa oraz znacząco osłabiały wolę walki mieszkańców Imperium Rzymskiego. Wilczyński podkreśla, że sytuację pogarszała postawa przedstawicieli władz cesarskich, którzy, zamiast bronić ludności, uciskali ją. Autor opisuje również stosowane przez barbarzyńców metody budzenia przerażenia u przeciwnika i łamania oporu wroga – takie jak okrzyki bojowe, brutalne zachowania, magia, zastraszanie, stosowanie podstępów i wprowadzanie w błąd oraz pozbawianie dostępu do żywności i wody – i dowodzi, że przyczyn upadku władzy cesarskiej w zachodniej części imperium należy upatrywać w „zastraszeniu, terrorze i dławieniu podstaw gospodarczych cesarstwa” (ibid.: 40).

Traumatyczne doświadczenia żołnierzy, zarówno w czasie bitwy, jak i poza nią, są opisywane nie tylko w tekstach historycznych, ale również w tekstach literackich, których autorzy skupiają się na stanie emocjonalnym, psychicznym i duchowym uczestników bitew. W swoim artykule Bartosz Jan Kołoczek podejmuje się analizy sposobu przedstawienia stresu bojowego i wynikającej z niego traumy w późnoantycznym poemacie epickim *Joannida albo o wojnach libijskich* Flawiusza Kreskoniusza Koryppusa. Poemat, opisujący zwycięskie walki Bizantyjczyków z Maurami, nie tylko ukazuje ogrom zniszczeń i omawia moralny aspekt konfliktu, ale również skupia się na wpływie wojny na stan psychiczny żołnierzy. Jak zauważa Kołoczek, w *Joannidzie* „opisy typowych scen ucieczek z pola bitwy, paniki, buntów i rozmaitych sposobów



przeciwdziałania tym niekorzystnym zjawiskom przez dowództwo wzbogacone zostały o próby ich psychologicznego wytłumaczenia” (ibid.: 45). Oryginalność tekstu Koryppusa polega również na ukazaniu relacji między koszmarami sennymi żołnierzy a traumatycznymi przeżyciami z pola bitwy, spostrzeżenie, które „zadziwia aktualnością” (ibid.: 52).

Obrazowanie traumy w literaturze w bardziej współczesnym kontekście bada Anna Branach-Kallas w *Zmiennych obrazach traumy wojennej w anglojęzycznej literaturze o pierwszej wojnie światowej*. Autorka przytacza definicję zjawiska *shell shock* (szoku artyleryjskiego), jego historię i sposoby leczenia stosowane w armii brytyjskiej, równocześnie zauważając, że w „anglojęzycznej literaturze pięknej tego okresu nie ma bardzo szczegółowych opisów *shell shock*” (ibid.: 88). Poezja i proza tego okresu ilustrują tylko niektóre aspekty traumy wojennej, głównie wyczerpania nerwowego żołnierzy, dręczących ich koszmarów wynikających z poczucia winy i *survivor guilt* (syndromu KZ)<sup>1</sup>, halucynacje, paraliż psychiczny i obojętność. Jak zaznacza Branach-Kallas, twórczość weteranów I wojny światowej jest nie tylko wyrazem sprzeciwu wobec wojny i jej okrucieństw oraz utraty złudzeń i wiary w wartości przedwojennego świata,

<sup>1</sup> Warto zaznaczyć, że terminów diagnostycznych *survivor guilt* i „syndrom KZ” nie należy traktować synonimicznie: podczas gdy syndrom KZ odnosi się do wpływu pobytu w obozie koncentracyjnym na psychikę i zachowania społeczne byłych więźniów, których jednym z objawów może być poczucie winy spowodowane samym faktem przeżycia obozu, podczas gdy inni nie mieli tyle szczęścia (zob. Orwid 2009), *survivor guilt* jest terminem używanym do określenia poczucia winy u osób, które przetrwały traumatyczne wydarzenie – takie jak atak terrorystyczny, działania wojenne lub kataklizmy – w czasie których zginęli inni. Ostatnio w języku polskim pojawił się również termin „zespół ocalańca”, jednakże jest on używany głównie w kontekście dyskusji o aborcji.

ale również stanowi swoistą dokumentację przeżyć żołnierzy zarówno na froncie, jak i po powrocie do domu. Z kolei współczesne utwory poświęcone I wojnie światowej, często odnoszące się do autentycznych wydarzeń i oparte na przeprowadzanych przez autorów badaniach, skupiają się na reprezentacji traumy. Autorka zauważa, że poprzez próby oddania zjawiska *flashbacku* współcześni autorzy anglojęzyczni starają się ukazać wpływ traumatycznych wydarzeń wojennych na bohaterów i ich zachowanie oraz niemożliwość powrotu do normalnego życia. Jednakże Branach-Kallas twierdzi, że powieściom współczesnym można zarzucić pewien „anachronizm”, gdyż opisują one dawną traumę „z perspektywy współczesnych nam dyskursów kulturowych” (ibid.: 98).

Opowieści żołnierzy o doświadczeniach stresu bojowego są tematem artykułu Marcina Jarząbka. Autor zauważa, że historia mówiona (*oral history*) pozwala uzyskać zarówno historykom, jak i psychiatrom czy socjologom lepszy wgląd w przeżycia związane z traumą wojenną. Jarząbek wyróżnia trzy istotne cechy, które wskazują na użyteczność historii mówionej w badaniach nad stresem bojowym: ukazywanie sposobu, w jaki doświadczenie z przeszłości wpływa na to, jak człowiek postrzega samego siebie, danie głosu tym, którzy byli go pozbawieni (najczęściej zwykłym żołnierzom), oraz uniknięcie schematyczności żołnierskich relacji wspomnieniowych. Na podstawie przeprowadzonych wywiadów z żołnierzami II wojny światowej Jarząbek zauważa istnienie trzech tropów interpretacyjnych: samodzielne interpretowanie przez rozmówcę własnych doświadczeń wojennych jako źródeł urazu, odszukiwanie przez oralistów przejawów stresu bojowego lub PTSD (*posttraumatic stress disorder*) w opowieści

biograficznej rozmówcy oraz odszukiwanie przez oralistów śladów traumy tak głębokiej, że sam rozmówca nie zdaje sobie z niej sprawy. Podsumowując dokonaną przez siebie analizę, autor zauważa, iż ze względu na „bezpośrednią lub pośrednią obecność” (ibid.: 109) traumy w opowieściach żołnierzy, nagrania ich narracji mogą posłużyć do przeprowadzenia głębokich badań interdyscyplinarnych na temat stresu bojowego, sposobów radzenia sobie z nim oraz wpływu PTSD zarówno na wspomnienia, jak i na późniejsze życie żołnierzy.

W artykule *Kanadyjski system pomocy weteranom zmagającym się z problemem traumy* Magdalena Paluszkiewicz-Misiaczek przedstawia historię powstania rzeczonoego systemu i zaznacza, jak ważne dla całego przedsięwzięcia było „budowanie świadomości istnienia problemu PTSD” (ibid.: 116) zarówno wśród żołnierzy, nawet tych uczestniczących w misjach pokojowych, jak i wśród władz wojskowych czy ludności cywilnej. Należy pamiętać, że przez lata utrzymywał się w Kandzie mit idealizujący rolę wojny, a zwłaszcza I wojny światowej, w procesie formacyjnym narodu i tożsamości narodowej Kanadyjczyków. Dopiero pod koniec XX wieku podjęto polemikę z tymże mitem, krytykując stworzenie narracji gloryfikującej działania wojenne i kompletnie pomijającej ich negatywne skutki (Branach-Kallas 2014: 10–11). Paluszkiewicz-Misiaczek przedstawia kroki podjęte przez władze kanadyjskie w celu zapewnienia weteranom i żołnierzom cierpiącym z powodu PTSD jak najlepszego wsparcia, zwracając szczególną uwagę na nowatorskie działania, takie jak wprowadzenie nowego określenia *Operational Stress Injury* (uraz spowodowany przez stres operacyjny), który zastąpił termin PTSD i pomógł w „budowaniu atmosfery zrozumienia” (Stachura 2017:

119), czy stworzenie programu wsparcia koleżeńkiego (*peer support*) zwanego OSISS (*Operational Stress Injury Social Support*), w którym pomoc mogą uzyskać nie tylko żołnierze i weterani, ale również członkowie ich rodzin. Jak zauważa autorka, dzięki podjętym działaniom kanadyjski rząd jest nie tylko w stanie zapewnić odpowiednie wsparcie i leczenie osobom cierpiącym z powodu stresu operacyjnego, ale również sprawił, że zaburzenia te nie są obecnie tematem tabu.

*Psychologia boju na przestrzeni dziejów. Człowiek w doświadczeniu granicznym* to interesująca pozycja ukazująca stres bojowy i traumę wojenną z perspektywy historycznej, wojskoznawczej i literaturoznawczej. Równocześnie ilustruje ona, jak różne podejście mają przedstawiciele rozmaitych gałęzi humanistyki do tego samego zagadnienia. W rezultacie, zebrane w tomie artykuły tworzą ciekawe i dość dogłębne interdyscyplinarne studium problemu, który, mimo korzeni sięgających starożytności, jest wciąż spychany na margines świadomości społecznej i tabuizowany. Jako że tom skupia się głównie na okresie starożytnym i współczesności, ukazując w ten sposób pewną ponadczasowość omawianego problemu, warto byłoby być może stworzyć kolejne publikacje poświęcone badaniom stresu bojowego i traumy wojennej w innych okresach historycznych.

#### Bibliografia

- Branach-Kallas, Anna 2014. *Uraz przetrwania. Trauma i polemika z mitem pierwszej wojny światowej w powieści kanadyjskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Moore, Bret A. i Greg M. Reger 2010. „Stres bojowy i zespół do spraw kontroli stresu bojowego w perspektywie historycznej

- i współczesnej”. Tłumaczenie Marta Dragan-Polak. W: Charles R. Fingley i William P. Nash (red.). *Stres bojowy. Teorie, badania, profilaktyka i terapia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN i Wojskowy Instytut Medyczny.
- Nash, William 2010. „Przystosowania do stresu i urazy spowodowane przez stres bojowy i operacyjny”. Tłumaczenie Józef Radzicki. W: Charles R. Fingley i William P. Nash (red.). *Stres bojowy. Teorie, badania, profilaktyka i terapia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN i Wojskowy Instytut Medyczny.
- 2010a. „Stresory wojny”. Tłumaczenie Józef Radzicki. W: Charles R. Fingley i William P. Nash (red.). *Stres bojowy. Teorie, badania, profilaktyka i terapia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN i Wojskowy Instytut Medyczny.
- Orwid, Maria 2009. *Trauma*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Stachura, Michał (red.) 2017. *Psychologia boju na przestrzeni dziejów. Człowiek w doświadczeniu granicznym*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.